

ЕТАПИ СХІДНОПОДІЛЬСЬКОГО ТРАДИЦІЙНОГО БУДІВНИЦТВА :
НОМІНАЦІЯ І НАРОДНІ ВІРУВАННЯ

У статті з'ясовано особливості номінації етапів традиційного сільського будівництва § східноподільських говірок південно-західного наріччя та описано через призму слова обряди і повір'я, пов'язані із початком та завершенням будівництва сільського житла.

Ключові слова: традиційне будівництво, номінація, лексико-семантична група, будівельна, лексика, східноподільські говірки.

Будівельна лексика є дуже давньою та неоднорідною за своїм складом та походженням. Вона формувалася упродовж багатьох століть і відображає тривалу еволюцію житла від примітивного до раціонального та найкраще естетично оформленого. До її складу входить номенклатура будівельних матеріалів, інструментів і знарядь, житлових і господарських приміщень та їх елементів, процесів будівництва, фахівців з будівельної справи тощо. Значна частина будівельної лексики під впливом літературної норми зазнає змін, частина її виходить з ужитку і тим самим безслідно зникає [4, 67]. У вивченні будівельної лексики різних ареалів української мови маємо напрацювання К. Глуховцевої, О. Євтушка, Л. Дорошенко, Р. Сердеги, І. Лучиць-Федорець, Н. Кореня та М. Шушкевича, М. Никончука, Л. Тищенко, В. Пілецького та інших. Лексику традиційного будівництва на Поділлі значною мірою фіксують етнографічні та історичні праці. Важливим джерелом слугує монографія Т. Косміної «Сільське житло Поділля: кінець ХІХ - ХХ століття. Історико-етнографічне дослідження» [2], де докладно описано етапи будівництва житла, техніку зведення, конструктивні типи стін, стелі, даху, художнє оформлення, зміни тенденцій у будівництві житла, що відповідно зумовлює зникнення окремих найменувань і появу нових.

Східноподільські говірки, які стали об'єктом нашого дослідження, займають територію, що на півночі обмежується ізоглосою по лінії: від верхів'я р. Рось північніше м. Ставища до верхів'я р. Гнилий Тікич; від р. Гнилий Тікич по р. Синюха до р. Південний Буг у напрямку на Ананьїв - Балту Одеської обл. - Чечельник Вінницької обл. зі сходу і півдня, від Чечельника Вінницької обл. до верхів'я р. Рось на заході [3]. Мета статті - з'ясувати особливості номінації етапів початку й завершення будівництва хати, вивчити народні обряди та вірування, пов'язані з будівництвом житла, оскільки «лексика, розглянута в контексті народних звичаїв, обрядів, повір'їв, пов'язаних із сільським будівництвом, має неперехідне значення для реконструкції стану і шляхів еволюції будівельної культури» [1, 325].

Будівництво житла для подолян було однією з найважливіших подій. З новим житлом планувалось і нове життя. Саме це сприяло виникненню своєрідних звичаїв, вірувань і обрядів. Етнографи зауважують, що «колись суворо канонізований та регламентований комплекс обрядовості, пов'язаної з житлом, сьогодні існує лише у вигляді розрізнених елементів і побутує серед невеликої частини сільського населення» [5, 26].

Більшість обрядів, пов'язаних із будівництвом, на Східному Поділлі, редукувалися. Найбільш стійкими виявилися обряди і повір'я, пов'язані із початком і завершенням будівництва житла.

Будівництво НОВОГО житла розпочиналося із вибору місця. Існували перестороги у виборі місця: ЛЮДИ не будували житла на МІСЦІ кладовища, церкви, на перехресті вулиць, на згарищах, сміттєзвалищах, на мокрих місцях: там де Пула Церква неможна / Іхата зго'рит' в-ід у^дару 7иск^иТбо накаже/ подіє (Черп.). Щоб перевірити, чи придатне місце для будівництва житла^ н "Східному Поділлі вдавалися до різних ритуальних дійств: зазвали чотири ролики пГвиУлах^гти / іу Ролики насилали по жїмен'ї \жити і залишали йс>го нан'гч / иа^кшо 'рано пЛГСишлиТжито стоШт' на \м-іс'ц'ї / ни р^ун'ане , то значиш' на> пишу ^гс'ц^ожна

(Дуб.); вибирали / брали кусок зе-мл і / оом-ір или <■ иши —

наси'нали Іжита на ус'іх вузлах / йа'шо придут Ірано / то тут І хати сгіройіти не- 'можна / не»ре*сувайут' у друге Ім-есто (Ул.), ^{шос» мейта^І леве} п іт шос ме талеве Ставити ^воуну / йа'шо на бранок Івоуна фа / то Б-ісце фен'ке / <йакишо ^мокра/то ^хата П_е і_{мокра} (Дуб.). Інколи на це не зважали, а згадували уже ПОТІМ, як трапилось якесь лихо сліічилас'Ч ддпус ц'ім / Уива / то це 'хчба змазували з< тим / шо це <хату не» там будували / бХіТмІЧ^гадувалис' / Шус'цЧм / йа'шо шос' у Сімки не» Іладиц'а / бМійут' / то тЖ Ше дІдувалис'Чшо це чи Іміце не» та'ке вибрали / чи ^хату не» гп4дЧ почали ^еати// кТн'ешно / бувало і 'зараз бу'еаіе / не" Шл'ки т*П (Коч.); а шо не» *уло / иак у а* гнац ат ш

© Л.Б. Поліщук иїкол'і П'іти'мерли / то на стад'іон'і ворота фут)бол'н'і учіали / ди^тину придавило / то дорогу це'ре^ходило / то у умчїте'л'кі дитина рмерла н'і с' того / н'і с'ого / то тСд'і нагадали / шо пост)ройіли нову иі)колу на ц^винтар'і (Ум).

Будівництво житла в усіх досліджуваних говірках розпочинали навесні: будувати хату мона було уже ве"Снойу п-ісла Благо'в-ішче"н':а п-іс'ла Паски / бо Господ' поблагослову Бемл'у (Росош.); Ілітом а'бо ве"Снойу / коїли не" було с'ват (Тауж.). Найбільш несприятливим для будівництва вважається високосний рік, який інформатори називають нешчаСливї (Лук.), т'ажкиї (Росош.), нїхдрошїї (Од.), шк'ід'ливїї (Ул.), пүСтїї (Тауж.): т'іл'ки не" у висдкоснїї / бо це т'аж'кїїгод / висОкоснїї / иак кажут' / і урожа'їу не^маїе / у високосному / і ^л'уди почи^найут' помирати дуже / в-ін дуже не"ве^селиї (Ват.); бо бу^де висоН'іти / висдч'іти і не" височит' (Тар.). Важливою для початку будівництва хати є фаза місяця: усе тіреба починати на молодичку, п-ім^поун'а, поунїї ^м-іс'яц' / коїли 'м-іс'яц' росите / црб усе прибарл'алоє'а у та^к-іххат'і (Од.), иак 'м-іс'яц' ^поунїї / то у хаїз'айіна поуно у дво'р'і буде (Черп.). Ймовірно, ці прикмети асоціативного походження: зростання, збільшення місяця, його повнота мали аналогічним чином відобразитися на достатках, заможності, здоров'ї мешканців новозведеної хати.

Найкращими для початку будівельних робіт вважались вівторок, бо це початок тижн'а і чолСв-ічїї ден' (Трид.), та четвер, тому що це си'ри^дина тижн'а і ^виг-іднїї ден' (Гайв.). В окремих н.п. мовці відзначали сприятливими в'ї\$торок / середа / крім понеділка / суботи / бо не" Іможна / бо то кїроткиїден' / а то т'албкїїден' (Кїбл.) та жіночі дні - гїїятниц'а аїбо сер"е^да / ж4ноч-і дн'і / шоб 'були та)к-і ха)рош-і / иїоб не" були у^раж-і дн'і (Апол.). Важким днем для всякої роботи був понеділок, хоча окремі діалектоносії вважають, що у понеділок св-іт наста^вау і у понеділок починати будову (Тар.), у пони^ділок ^লেখко ст'ройіц'а 'асата (Довж.).

Магічною силою подоляни наділяли жито, зерно, копійки, пташине пір'я і використовували їх в обрядах: к^лали г^рош-і / у курток з йа'койї сторони Сходило сонце / хаїз'айін / ка)зау шоб г^рош-і велис'а / шоб пСм-іг господ'хату пострСїїти / шоб пост)ройітис'а иакнаї'лекше і иакнаїш)видше (Росош.), ха)з'айка а'бо ха^з'айін приморл'а / шоб гоСпод' цїх охра'н'ау / помр'гау иїм / шобжи^лос'а хара)шо / шоб ни нападали зл'ї'л'уди (Апол.), иак хату за)стройіут' кла^дут' на у'ли г^рош-і / жито / шоб ^добре було 'жити / багатими бути (Лукаш.), п-іра / Срош-і / шоб тіїтиц'а вСдилас'а у гСб-іс'т'і / шоб ^л'уди ни ^б-ідн'і у хат'і були / к^лалос'а у п^равїї курток / там де бу^де пСкут'а (Од.), к^лали на п-їфден:ому Схад'і кСп-їїку дл'а добробуту (Пол.), клали у курток до с^ходу сонц'а хаз'аш (Тар.), коп-і'ки т)реба лужити / шоб задобрити домового / йа!кїї наче йарлаус'а хаз'ашном'цейї'хати / шоб^л'уд'ам^луче жи^лос'а / шоб не" л'а)кало иїх н'ічого (Каз.).

Визначальна роль у проведенні обрядів, пов'язаних із початком будівництва хати, відводилась господареві: бтавиу чолдв-ік / боже поможи кайзау (Вел.Сев.), жито / зе^но / г^рош-і клау чоло^в-ік (Тауж.).

На позначення початку процесу будівництва хати у досліджуваних говірках зафіксовано вільні словосполучення закладати підмурок, закла^дан'а підмурку та однослівні номе-ни закладини, заклад^ка, похідні від питомого *класти (ЕСУМ, II, 455): закладини / випили по Чарц'і г^р'їлки / хаз'айї / де начи^нали буд'їрництво / ста)ралц'а хара)шо пригостити стрбїйт'їл'їу / шоб гарно прац'ухвали і розбили, усе добре (Од.). На загбладини родина зби^ралас'а і т'і / хто будувати мау / і л'уди / ко'го там просили / шоб т'і Слупи ростау^л'али / закопували / хто ии там ше м-іг зби^ратис'а / иак^шо

давали'л'уд'ам'йісти / то це буу і сїб-ід / в-ін рбиус'а надвор'і 'коло майбутн'ой' хати (Терн.).

В антонімічні відносини з лексемами *закладина*, *заклад'ка* вступає лексема *обжинки* на позначення завершення будівництва хати: *це уже обжинки / при'ход'ат / дтаул'ат букети с кв иток / дтаул'ат на вуг'ли'хати / а тїїд'і уже / йак кон'чат мурувати / бтаул'ат там тоже* (Черп.). Лексема є вторинною номінацією, оскільки літературній мові та діалектам вона відома зі значенням «закінчення, останній день жнив і свято з цієї нагоди» (СУМ, V, 496). Визначальною у формуванні семантики лексеми, очевидно, є сема закінчення.

Стійким у східноpodільських говірках виявився обряд «квітки», що символізує завершення будівництва хати, суть якого полягає у тому, що по завершенні будівельних робіт на гребені даху у населених пунктах Східного Поділля ставили букет, уквітчану гілочку або деревце, хрест. У більшості обстежених східноpodільських говірок квітку викидали на хату лише по завершенні основних будівельних робіт: *йак вигнали верх тїїд'і і Хрестик на 'хат'і прибували / і к'в іти Ставили* (Вишн.); *Ставили 'жито / колоСки / к'їнец' буд'їу'ництву / к'їнец' / шо вОни і'же постїройїли / могорич у'же / Пласти Об ід а / кОли зробили верх / то поСтавили вверху / і так вОно там і стОйало / і Хрестик* (Кібл.). У декількох говірках відзначено вшанування квітами різних етапів будівництва хати: *при'ход'ат Стаул'ат букети с кв иток Стаул'ат на вуг'ли'хати / а тїїд'і уже / йак кон'чат мурувати / Стаул'ат там тоже* (КГ); *колобки і к'в іти Ставили і на початку / йак завершували* (Трид.).

Мовці вже не можуть чітко вмотивувати необхідність такого обряду: *так маст'іра 'робл' - і сам обряд нівелюється як магічне дійство: з'наче'н'а бу*ло / шо це уже к іїнец' буд'їу'ництвуШі тіре бу>лороОраховуватис' з 'маїст'ерами / с'їїдати у же могорич пити* (Черп.).

Для номінації обряду завершення будівництва у східноpodільських говірках зафіксовані такі дієслівні словосполучення: *Пласти к'в ітку, викинути к'в ітку, викидати к'в ітку: з'в 'хату і вики'дають тс'в ітку / Оначит' викинули 'верха / портом ц'у к'в ітку кидають на* (Тар.). Звичайно, букет із квітів не викидали, а ставили у банку чи вазу або просто прив'яз до крокви: *Оробл'аний бу'кет Стаул'ат' у Слоїк на 'хат'і / шо хата кончина / по за)к інчин' у'с'ого* (Кот.). Респонденти вказували, що ставив букет з колосків чоловік, тому, що чоловік і ціюється з добром: *чолОв ік'лекиийна руку* (Риж.).

Номінація атрибутів, що символізують завершення основних будівельних робіт, у СІ podільських говірках репрезентована загальнонародними лексемами *бг/кет, букети*, 'в і в 'інича, в 'їнок, кв ітка, г ільце, двослівною номінацією *з'робл'аний бу'кет*, у семантичній стр, турі яких спільною є сема «квітка, рослина»: *квітка* - частина рослини, що виростає на стебла або гілки (СУМ, 4, 134); *букет* - пучок зрізаних або зірваних і складених до купи кві (СУМ, I, 277); *вінок* - квіти, листя, гілки, сплетені в коло, яким звичайно прикрашають голо (СУМ, I, 703); *гільце* - обрядове дерево українського весілля, що прикрашається квітами, ягод ми, колосками і т.ін. (СУМ, II, 67); *віник* - зв'язаний жмуток віниччя, лозин, призначений, підмітання (СУМ, I, 702); *віниччя* - однорічна трав'яна рослина з високим пишним стеблом і дрібним листям, що використовується переважно для виготовлення віників (СУМ, I, 702). У нар<чр *квітка* - символ краси і вроди, вона символізує зцілення, святість, незайманість, досконалість. Таке значення *квітка* має і в будівельному обряді. Господарі і ті, хто зводив будинок, почували себе щасливими від того, що Господь допоміг їм збудувати нову, гарну оселю. Використа кожного атрибута, що символізує завершення будівництва, має своє смислове навантаже *'жито / це жи'т'а, благоОлуч'а, шобШхн'е жи'т'а бу'ло ича)сливим* (Черп.); *йак же без 'в і / це ха'з'айн у'хат'і і у ха)з'айств і* (Трид.), *<в іник бтаул'ат у І*ат'і і на хат'і / шоб в ідга'н нечисту килу* (Родн.). Сему 'гарна чиста хата' у східноpodільських говірках реалізує порівн- *йак у в інику*, що свідчить про закономірність використання вінка із квітів, колосків на з шальному етапі будівництва.

Переселенню в нову хату надавалося великого значення. Для цього господарі вибирали с ятливі дні тижня, фази місяця, виконували певні оберегові дійства. На всій досліджуваній тер торії відзначено, що найсприятливішим для переходу був *че'т'вер до Сходу конц'а на моло* (Ум).

Обов'язковою умовою обряду переходу до новозбудованого житла було, щоб у хаті перенс вав кіт: *йак^шо \$рану'і к-іт спОк-ійно ви^ходить' / мур^лика / то бу^де дуже гарне жи^т'.а у ц'і\ / а йак^шо з^л'аканійі не^самОвито вил'ітайе / то на ха)роше жи^т'.а не^нОд'ііс'а* (Ум.). Пер до господи заходив хазяїн із хлібом і сіллю на рушникові та іконами, хату освячували свяч~ водою, виголошували прохання до вищих сил про гарне життя у новобудові: *Осв-ачували св-а) вОдойу / проморл'али / господи помОжи у ц'ії^хат'і^жити / усе^мати і в-ііқа дОжити* (Тар.), *Ігосподи допоможі / даї бог / щоб бу^ло ус'о благополучно / добріі^ден'ха з'айіну / да}ваї б^разом жити / 'горе і^рад'іс'т' попОлам д'іілити* (Дуб.), *заїход'ат у хату рСв-ачуїут св-а'че; вОдойу / промоу^л'айут на шічас'ц'а / на здОроуїа / доуг-ііі л'іта* (Ват.).

У східноподільських говірках зафіксовано на позначення цього обряду лексеми, моти дієсловами *входити, переходити, селитися*: *рходи́ни, новОс'ел'і́є, не^ре^хішчини* та фон варіанти *не^ре^хічини, не^ре^хотчини, не^ри^хоч.ини*: *ре^ре^х ітчини / кОли не^ре^ход'ат у Іхату / хаз'аШ не^ре^ход'ат у нову^хату / це новдс'ел'.а* (КГ).

Обряди, повір'я, номінація східноподільського традиційного будівництва відображають, ховну культуру подолян, засвідчують редукцію і трансформацію культурних традицій і в'яють перспективи до вивчення номінаційних процесів у східноподільських говірках.

Список використаних джерел

1. Дорошенко Л. Східнополіське традиційне будівництво у світлі номінації й наро. вірувань / Любов Дорошенко // Український діалектологічний збірник: Книга 3. Пам'яті тяти Назарової / Упоряд., ред., передм. П. Гриценка; Редкол.: П. Ю. Гриценко (відп. ред. ін. - К. : Довіра, 1997. - С. 325 -343.
2. Косміна Т. В. Сільське житло Поділля: кінець XIX - XX століття. Історико-етногра' дослідження / Т. В. Косміна. - К. : Наукова думка, 1980. -190 с.
3. Тищенко Т.М. Ареальна стратифікація східноподільських говірок / Т.М. Тищенко // На* вий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 11 Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць / Відп. рея. М.Я. плющ. - К.: НПУ імені М.П. Драгоманова , 2007. - Випуск 3, книга 2. - С. 31 - 38.

4. Тодер Д. Будівельна лексика українських говорів Закарпаття як предмет наукового дослідження / Дмитро Тодер // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: збірник наукових праць / гол. редкол.: В. В. Барчан . - Ужгород : Ужгородський нац. ун-т, 1999. - Вип.17 :. - 2012 . - С. 63 - 67.
5. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А.П. Пономарьов, Л.Ф. Ар- тух, Т. В. Косміна та інш. - К.: Либідь, 1993. - С. 142 - 143.

Джерела

СУМ - Словник української мови: В 11 т. - К.: Наукова думка, 1970-1980. - Т. I-XI. ЕСУМ - Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Редкол. О. С. Мельничук (го- лов. ред.) та ін. - К.: Наук, думка, 1982 - 2006. - Т. 1 - 5.

Список скорочень назв обстежених населених пунктів

Апол. - Аполянка, Пол. - Полянецьке, Риж. - Рижавка, Родн. - Родниківка, Черп. - Черповоди, Коч. - Кочержинці Уманського, КГ - Кузьмина Гребля, ВС - Велика Севастянівка Христинівського, Ват. - Ватутіне Звенигородського, Вишн. - Вишнопіль Тальнівського, Од. - Одай Жашківського, Лук. - Луківка Катеринопільського, Доб. - Добра Маньківського, Ум. — м.Умань Черкаської обл., Гайв. - Гайворон, Каз. - Казавчин, Тауж. - Та- ужно Гайворонського, Ул. - Ульянівка, Трид. - Тридуби Ульянівського Кіровоградської обл., Дуб. - Дубиново Савранського Одеської обл., Кібл. - Кіблич Гайсинського, Кот. - Котюжинці Калинівського, Лукаш. - Лукашівка Тростянецького, Росош. - Росоша Теплицького, Тар. - Тартак Чечельницького, Терн. - Тернівка Бершадського районів Вінницької обл.